

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ЖІНОЧІЙ ВИМІР ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала:

здобувачка II курсу 07-241М групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізація 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Смирна Анна Сергіївна

Керівниця

кандидатка історичних наук,
доцентка Кузовова Н.М.

Рецензент

кандидат історичних наук,
доцент Макієнко О.А.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА	
БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	5
РОЗДІЛ 2. ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО	
ГОСПОДАРСТВА. МІСЦЕ ЖІНКИ В ІСТОРИСНОМУ ПРОЦЕСІ	14
2.1 Основні етапи політики колективізації та жіночі бунти як соціо-культурне явище українського села	14
2.2 Жіночий досвід Голодомору.....	19
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА УРОКАХ	
ІСТОРІЇ В ГЕНДЕРНОМУ КОНТЕКСТІ	33
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТОК А	54
ДОДАТОК Б	55

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи пояснюється стрімкою популяризацією гендерних студій і гендерних досліджень у цілому. За відносно короткий час гендерні дослідження посіли своє місце в царині історико-дослідницького простору.

В реаліях сьогодення українська культура та історія отримали новий поштовх у масовій зацікавленості до поглиблення знань про історичне минуле серед суспільства. Але спектр питань охоплює лише більш загальні теми, оминаючи більш вузько-направлені дослідження, як наприклад жіноча історія у тих чи інших історичних подіях.

Тема Голодомору 1932-1933 рр. є актуальним питанням на уроках історії серед школярів та студентів. Перед викладачем постає завдання правильно донести і подати історичні факти, так щоб в учня сформувалась громадянська компетентність і критичне мислення у цьому важливому питанні.

Наукова розробка теми Голодомору активно доповнюється дослідниками. Але жіноче питання у даних роботах підіймається досить рідко, або освітлюється лише у більш загальних тезах.

З огляду на наведені вище аргументи, можна стверджувати, що дослідження соціального та побутового середовища жінки часів Голодомору 1932–1933 рр. є актуальною проблемою у розвитку історичних досліджень як української історії, так і розвитку гендерних студій в цілому.

Предметом дослідження є місце жінки та її соціальна роль у трагічних подіях Голодомору 1932-1933 рр.

Об'єктом виступають жінки, що у період 1932– 1933 рр. проживали на території Радянської України, що зазнала Голодомору.

Мета дослідження полягає в аналізуванні наявних джерел інформації, аналізу наукових доробок дослідити жіноче становище в контексті гендерних досліджень.

Відповідно до зазначеної вище мети виникає необхідність вирішення таких завдань:

1. Проаналізувати джерела та історіографію досліджень за тематикою Голодомору 1932-1933рр в контексті гендерної історії.
2. Дослідити соціальне та побутове положення жінок УРСР в період Голодомору.
3. Обґрунтувати політику радянської влади, її наслідки та вплив на жіночу частину населення.
4. З'ясувати стратегії виживання жінок.
5. Інтеграція гендерних досліджень на уроках історії за темою «Голодомор».

Для досягнення сформульованої вище мети, за основу дослідження покладені такі методи як: аналіз, системно-структурний підхід, ретроспективний та статистичний методи.

Територіальні межі дослідження: Території УРСР, що зазнали голодомору.

Хронологічні рамки роботи окреслюються 1932-1933 рр. У роботі також розглянуто причини, що передували Голодомору такі як колективізація, тому зустрічаються дати кінця 20-тих – початку 30-тих років ХХ століття.

Практичне значення роботи полягає у подальшому використанні у гендерних дослідженнях та дослідженнях історії голодомору. Використання результатів магістерської роботи у публічних виступах, застосування інформації у ЗМІ, заходах виховного та навчального характеру.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Гендерна історія, як напрямок у наукових дослідженнях була сформульована відносно нещодавно. Напрямок бере витоки з Women's Studies, що являли собою академічний міждисциплінарний напрямок та були пов'язані з феміністичними рухами в 1970-х роках. Саме це можна вважати відправною точкою. Початком, коли історики західних країн почали вивчати нерівність, в основі якої стоїть гендер. У 1989 р на XVII Міжнародному конгресі історичних наук створюється «Міжнародна федерація дослідників в області жіночої історії». Момент коли «жіночі теми» визнають як окрему дослідницьку область. В подальшому це зіграло важливу роль у становленні гендерної історії, як окремої дисципліни.

Випередивши феміністичні рухи, у ХХ ст. виходить праця М.Мід «Стать і темперамент у трьох первісних суспільствах»[59] (1935). Авторка знайомить з церемонією етнічної групи ятмули, де чоловіки з жінками мінялись своїми ролями. Аналізує повсякденне життя народу чамбули. «Формально чоловіки очолювали сім'ї, але практично всім суттєвим керували жінки, вони одягали чоловіків і дітей та йшли у своїх справах, йшли буденні, ділові та вмілі. А в цей час у церемоніальних будинках на березі озера чоловіки вирізали з дерева, писали фарбами, пліткували, впадали в істерику.» [59, с.37] В даній роботі дослідниця на прикладах доводить, що терміни «мужність» і «жіночність» не мають під собою антропологічного підґрунтя, а являють собою суто соціальний аспект.

Аналізуючи історіографію гендерних досліджень не можна оминати статтю Джоан Скотт «Гендер: корисна категорія історичного аналізу» [60]. У ньому історикня вперше сформульовує основні теоретико-методологічні положення гендерної історії. Скотт ставить під сумнів основи традиційної історичної практики. Стаття і до тепер продовжує наснажувати новітні

дослідження щодо гендеру і жінок. Авторка просувала ідею того, що історична наука вже пройшла етап «безстатевих» досліджень, і наступним кроком у розвитку повинна стати «монологічна», тобто, жіноча історія, а далі «діалогічна» історія гендерних відносин.

Гендерна історія пропонує дослідникам поглянути туди, куди досі не направляла погляд історична думка. Ставити питання до матеріалу, які не були раніше сформульовані.

Гендер поступово посідає одне з центральних місць у категорії наукового аналізу. Але, не зважаючи на активне просування, ця категорія залишається досить дискусивною і сьогодні.

Розглядаючи тему голодомору у гендерному напрямку потрібно підходити до питання комплексно. Аналізуючи джерельну базу синхронно з жіночою історією та історією голодомору, яка напряду залежить від наслідків політики Радянського Союзу.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної історіографії зробила монографія дослідника В. Гудзя «Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні» [9]. У якій автор зібрав і підсумував доробок українських, радянських та зарубіжних науковців за темою Голодомору. Автор аналізує і простежує історіографічні етапи. Характеризує розвиток та динаміку сучасного стану світового дискурсу відносно концепції Голодомору як геноциду українського народу.

Одним із основних джерел по дослідженню геноциду українського народу 1932-1933рр є «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933» [34]. З точки зору краєзнавчого аспекту в магістерській роботі більш детально буде аналізуватись праця саме по Херсонщині «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область» [35]. УІНП, для роботи над книгами пам'яті, залучено до співпраці найавторитетніших істориків зі всієї країни. Підготовлений матеріал містить у собі реєстр документів з тематики із зазначенням архівів та інтернет-

ресурсів, де можна ознайомитися із даним переліком документів, свідчення очевидців, фотоматеріали, мартиролог.

Державний архів Херсонської області (ДАХО) 2008-го року випустив збірку документів «Херсонщина. Голодомор. 1932-1933». В ній містяться матеріали і документи із фондів ДАХО про передумови, події та наслідки голодомору на Херсонщині. Більшість інформації взяти з постанов, протоколів, рішень Херсонського міського, Великолепетиського, Генічеського, Великоолександрівського, Нижньосірогозького, Скадовського районних комітетів КП(б)У, Херсонської міськради, Бериславського, Генічеського, Новотроїцького райвиконкомів, архівно-слідчих справах громадян, репресованих органів НКВС, кримінальних справах, листуванні установ, заявах жителів Херсонщини.

Аналізуючі подані матеріали можна дійти висновку, як у цей період розгорталися на Херсонщині хлібозаготівля, яка супроводжувалась штрафами, розкриттям ям із захованим зерном, конфіскацією майна населення. Селяни, які чинили опір хлібозаготівлі, були притягнуті до кримінальної відповідальності.

У праці "Голод 1932– 1933 років в Україні: Причини та наслідки"[45] опрацьовані загальні питання про голодомор, аналізується механізм творення терору голодом. Видання доповнене фотодокументами 1929—1934 рр. Наведені документи та матеріали з колишніх силових структур таких як ДПУ, НКВС, Верховний Суд та Нарком'юст. З яких постають факти про репресії проти селян, терору громадян голодом, випадки канібалізму тощо.

Значна кількість документів, що торкаються теми голодомору зберігається у фондах ЦДАГО (Центральний державний архів громадських об'єднань України). А саме у фонді №1 «Центральний комітет компартії України», описи 1,6,20.

Ще один збірник документів і матеріалів, який присвячений перебігам подій на українському селі в ході проведення насильницько нав'язуваної колективізації та трагічними наслідками у вигляді геноциду українського

народу, опублікований в 1992 році «Колективізація і голод на Україні: 1929-1933». Листування, скарги, доповіді колгоспів та зведені відомості про «незадовільний хід осінньої сільськогосподарської кампанії».

В праці «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття : Невідомі документи з архівів спеціальних служб» [2] представлені раніше неопубліковані документи з ресурсів Окремого державного архіву СБУ, державних архівів України, Центрального військового архіву (ЦВАР) та Архіву нових документів (ААН), про голод у Радянській Україні в першій половині 1930-х років. Видання містить документи з архівів Служби безпеки України в Києві, Одесі, Сумах, Донецьку, Дніпропетровську, Миколаєві та Хмельницькому походять. Документи які були створені органами ОГПУ (тоді НКВД) і стосуються проблем колективізації, голоду та спостереження за дипломатичними представництвами на території, охопленій голодом.

В анотованому довіднику «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ» [5] описані документи, що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву СБУ. За матеріалами висвітлені причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932–1933 років в Україні. Важливим кроком на шляху опрацювання документів, що зберігаються в ГДА СБУ і стосуються Голодомору, було укладання міжфондового тематичного покажчика. Електронна версія якого Служба безпеки України презентувала для журналістів та громадськості в серпні 2006 р.

Хронологія голоду різних років українського селянства за радянської влади описана в книзі «Голодомори в Україні»[10]. Робота висвітлює три голоди влаштовані СРСР. Автори обґрунтували основні причини, виявлення соціальних і демографічних наслідків, маловідомих фактів трагічного минулого. Також в роботі озвучена важлива теза «Якщо в СРСР не утворювали резервів на випадок голоду, хоч й існувала така можливість, це означає тільки одне: компартійно-радянська олігархія не відчувала потреби діяти подібним чином» [10, с.8].

Для ознайомлення з фотохронікою тих подій були використані колекції зібрані на інтернет-ресурсі HolodomorResearchandEducationConsortium(HREC)[56]. Цей проект містить фотоколекції О. Вінербергера, Дж. Аба, М. Бокана. Представлені фотографії є одним із єдиних візуальних свідчень геноциду двадцятого століття.

2008 року Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного видає «Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр.»[41]. На світлинах зафіксовані вилучення майна у заможних селян, пошуки хліба на їхньому подвір'ї у присутності понятих, розпродаж з молотка майна, виселення розкуркулених селян із осель.

Роль антропологічного підходу в історичних дослідженнях присвячених темі голодомору 1932-1933 рр. та загальні нариси з історії досліджень цієї історичної події описано в статті відомого українського історика Я.С. Калакури «Антропологічний підхід у дослідженнях геноциду-голодомору в Україні 1932-1933 рр»[16]. «Примітною рисою антропологічного підходу в новітній історіографії Голодомору є підвищений інтерес дослідників до долі різних верст суспільства, зокрема дітей і жінок». Автор наголошує також на тому, що окремих матеріалів, стосовно долі жінок виконуваних різні соціальні функції, обмаль. «Між тим, саме на долю жінок випав чи не найбільший тягар, а відомостей про них маємо дуже мало, хоча мільйони з них не тільки стали жертвами, але й брали досить активну участь у русі опору насильницькій колективізації...» [16, с.54].

Роль сільських жінок на соціальні процеси знаходять своє місце в роботах А. Л. Зінченко присвячених українському духівництву [13]. Згадані факти, коли сільські жінки приймали участь у захисті як церков, так і священників. Також жіноцтво українського села досліджено в дисертації Булгакової А.В. [7]. Авторка розглядає проблему під кутом соціально-економічних та духовних аспектів становища жінки на селі та подає у своїй роботі гендерний аспект соціально-демографічних наслідків Голодомору.

Загальні настрої українського селянства, морально-політичні аспекти на тлі голодомору сформульовано в роботі Н.Бем [3]. Автор зазначає, що не всі селяни звинувачували місцеву владу у провальній колективізації «більшість вже зрозуміла, що до страшного лиха призвела саме сталінська політика в аграрному секторі. Такі селяни не скаржились и не благали, а весь свій гнів, злість, лайки виливали в агресивних листах-прокльонах, розмовах поміж собою, вигуках під час зборів та сходів» [3, с.256]. Наведені приклади виживання жінки в тогочасних реаліях, спроби годувати свої родини шляхом продажу або обміну особистих речей, що для більшості сімей стало основним джерелом порятунку. Автор згадує про хвилі невдоволення і непокори серед населення, де переважаючою більшістю була саме жіноча частина населення.

Основним постачальником матеріалів для відтворення і дослідження тих подій є свідчення очевидців. Перелік свідчень опублікована в двотомній збірці «Портрет темряви» [55]. Свідчення, в тому числі, жіночого населення, в яких йдеться про те як доводилось їм самим, або їхнім матерям, бабусям пристосовуватись до нових реалій, аби врятувати сім'ю від голодної смерті. Детальні розповіді про репресії серед населення.

Вагома праця у контексті гендерних досліджень в період Голодомору була подана історикинею О. Кісь [21]. У ній авторка наголошує на тому, що жінки виконували різноманітні соціальні ролі. Ставали не тільки жертвами репресій, геноциду або вели супротивну діяльність колективізації, а й про окремі випадки, хоча і поодинокі, коли жінки були напряду причетними до великого руху терору, мали прокомуністичні погляди та брали активну участь у розкуркуленні своїх односельчан. Взагалі, термін «розкуркулення» займав важливе місце у радянській ідеологічній системі. Радянська влада надійно приховувала правду про свою війну із селянством – дрібними приватними сільгоспвиробниками, які не піддалися на маніпулятивні гасла більшовиків.

Про виконавиць голодомору також йдеться у статті Д. Матінглі [32]. Насильницька робота давала можливість на так званий соціальний ліфт. В

тім, мотивація, що спонукала брати участь в організації голодомору, не відрізнялась від чоловічою. Власна вигода, прокомуністичні погляди, можливість піднятися кар'єрними сходами або ж просто схильності до садизму.

Бунти проти колективізації, де переважна більшість протестуючих були жінки, не були рідким явищем. У 1930-тому бунти набули масового явища. Тільки за цей рік в Україні відбулося понад чотири тисячі повстань і бунтів проти більшовицького режиму, участь яких склала 1 млн 200 тисяч осіб по всій країні. ГПУ у своїх звітах зафіксувало, що в Україні з 20 лютого до 20 квітня заворушеннями було охоплено 1895 сіл у 41 із 44 округ. «За іронією історії, найбільше людей зібрали стихійні мітинги 8 березня. Жінки, які брали в них участь, вимагали розпуску колгоспів, повернення усупільненого реманенту, посівного матеріалу та землі» [39, с.57] йдеться у статті Т. Орлової присвяченої українському селянству за умов колективізації. "Масові заворушення зазвичай розпочиналися з того, що натовпи жінок у 200-300 осіб, а іноді і значно більше, збиралися біля сільрад з вимогами виходів з колгоспів, видачі зерна і усупільненого майна", — відзначав голова ГПУ УСРР Всеволод Балицький у доповідній записці генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору, аналізуючи причини та хід селянських виступів у прикордонних округах України наприкінці березня 1930 року.

Розділ, що присвячений жінкам радянського, міжвоєнного періоду є в монографії під редакцією Л. О. Смоляр [48]. Робота присвячена ролі жінки в історії України, в культурних, духовних і соціальних аспектах.

Один із перших контактів українських і західних істориків і дослідників Голодомору 1932–1933 років стався у серпні 1990 р. в рамках конгресу Міжнародної асоціації українців. У фаховому спрямуванні дослідження знакову роль відіграв вересневий Міжнародний симпозіум у Києві. Зміст деяких доповідей із близько сорока виступів учасників форуму розглянув у своїй публікації журналіст Володимир Гула.

У тих же 90-тих роках українськими дослідниками було опубліковано перші монографії історіографічного характеру, які мали вплив на дослідницьку діяльність в розумінні розвитку історіографічного процесу загалом і подій в Українській РСР у міжвоєнний період.

Вже у 2000-х роках до історіографічного доробку зарубіжних наукових праць з теми штучного голоду найчастіше звертаються саме українські дослідники. Серед них одним із найбільш активних дослідників став керівник Центру дослідження геноциду українського народу, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України Василь Марочко. Науковець опублікував низку статей історіографічного та методологічного напрямку присвяченій темі Голодомору.

Після Другої світової війни американськими дослідниками Радянського Союзу активно просувалась теорія тоталітаризму. Згідно даної теорії, тоталітарною державою вважається та держава, де встановлена система особистої влади диктатора, що спирається лише на єдину партію, маючи при цьому масову соціальну підтримку та залучившись репресивним режимом. З погляду на те, що СРСР був багатонаціональною державою, то і Голодомор 1932-1933 рр. в Україні розглядався в контексті реалізації не лише соціально-економічної, а й імперської національної політики ВКП(б).

Одним із яскравих представників тоталітарного напрямку в дослідженні історії Радянського Союзу устав британський історик Роберт Конквест з його книгою «Великий терор». Конквест став найвідомішим дослідником радянського режиму. У своїх роботах дослідник описав Голодомор в Україні 1932-1933 років та інші репресії Сталіна.

Для України дослідник запам'ятався, як науковець, що чи не найглибше описав Голодомор 1932-1933 років у книжці «Жнива скорботи» [23]. Робота вперше була опублікована у 1986 р. — в період, коли не тільки в пострадянському просторі, а й у багатьох західних країнах не визнавався навіть сам факт Голодомору в Україні. В роботі автор описав життя селян напередодні голоду, та їх стратегії виживання. Проаналізував та дав оцінку

поняттям «розкуркулення» і «курс на колективізацію», звів зібрану статистику у «реєстр смертей». Р. Конвест разом з Дж. Мейсом відіграв важливу роль в наукових студіях Голодомору.

На міжнародній арені представником серед дослідників періоду Голодомору став американський історик і публіцист Дж. Мейс. Який у 1986-1987 роках очолював Комісію Конгресу США зі збору свідчень очевидців голоду влаштованого радянською владою. Дж. Мейсу також приписують започаткування традиції запалювання свічки в пам'ять жертв Голодомору.[12].

У 1985-тому році дослідник приймає пропозицію очолити Комісію комітету Конгресу США з вивчення Голодомору в Україні, що ставила за мету збір документації та усні ствердження та спогади про голод 1932-1933 років.

Джеймс Мейс написав звіт Комісії, що у подальшому був затверджений Конгресом і став не лише науковим, а й політичним документом. За рахунок якого на ґрунтовній науковій базі Голодомор було вперше визнано геноцидом. Визначено такі механізми геноциду як: «максимальну конфіскацію сільськогосподарських продуктів у населення села», «обмеження виїзду селян за межі свого району», «знищення навіть тих поміркованих національних прав, які були до того»[51].

Дискусії за темою Голодомору між вітчизняними і зарубіжними дослідниками брали свій початок ще в період «перебудови» в СРСР і велися спочатку між представниками західної та радянської історіографії. «Після публікації книги Конквеста «Жнива скорботи» і результатів комісії конгресу США з вивчення Голодомору правляча партія у 1987 р. змушена була визнати наявність голоду в СРСР. Як пригадував В. Кульчицький, історики Інституту історії партії при ЦК КПУ, за вказівками влади, намагалися опонувати основоположникам «геноцидної» версії голоду 1932–33 рр. в Україні Р. Конквесту і Дж. Мейсу» [9, с. 45].

Джерельне підґрунтя містить у собі комплекс документів і матеріалів за яким можна обґрунтувати положення жінок під час подій голодомору. Давши повний аналіз тогочасних реалій. Архівні джерела та задокументовані свідчення очевидців є основними на опрацюванні даної теми.

РОЗДІЛ 2

ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. МІСЦЕ ЖІНКИ В ІСТОРИСНОМУ ПРОЦЕСІ

2.1 Основні етапи політики колективізації та жіночі бунти як соціо-культурне явище українського села

За словником [14] термін «Колективізація» представляє собою систему державних заходів, спрямованих на об'єднання дрібних приватних селянських господарств у великі виробничі колективні господарства через кооперацію. СРСР мали задум масової колективізації з метою подолання зернової проблеми. Реальність була такою, що держава перетворювала селян на кріпаків-колгоспників за будь яку ціну. Мотивація була в тому, що держава зможе задешево скуповувати зерно у селян задля того, щоб забезпечити хлібом робочу силу в містах або для експорту закордон задля фінансування індустріалізації.

Колективізація в УСРР суттєво відрізнялася від аналогічних процесів в інших радянських республіках за формою організації. В степовій Україні окремі райони поглинула суцільна колективізація, ще у 1929 р.: «наприклад, у Снігурівському районі Херсонського округу було колективізовано 80% господарств. В лютому 1930 р. діставши піку, протягом якого питома вага усупільненої землі до всієї орної в степовій Україні збільшилася з 39,5% до 77,3%.» [49, с.1].

Однак тиск держави на селян призвів до політичної напруженості, яка у лютому 1930 р. зростає до значних масштабів. Селяни почали влаштовувати опір колективізації, демонструючи своє негативне ставлення до процесу.

Відомі поодинокі випадки збройних повстань, до прикладу повстання у Червоно-Повстанському районі Одеської області, що було придушено каральними загонами. Але в більшості випадків суспільство висловлювало невдоволення в мирній формі. Звичним явищем стали так звані «баб'ячі бунти». Дослідник Г.Л. Марохін наводить статистику, згідно з якою, 60-70% протестуючих проти колективізації були жінки, хоча й очолювали, як правило, чоловіки.

Сама назва «бабій бунт» має у собі зневажливий підтекст і умовно дає оцінку жіночим протестам як ірраціональним діям, що характеризується жіночою історією, що веде до неорганізованого, хаотичного процесу. Також це словосполучення підкреслює унеможливлення участі чоловічого населення у протестній хвилі.

Комуністична партія стверджувала, що жіночий протест під час колективізації ґрунтувався на ірраціональній істерії, що розв'язаний «куркульським агітпропом», або ж чутками. Чутки часто відігравали дуже важливу роль у розпалюванні «баб'ячих бунтів» і жіночих протестів загалом. Однак протест, викликаний плітками не завжди був «ірраціональним» або проявом дрібнобуржуазної класової свідомості.

Дослідниця Лінн Віоле[58, с.5] також наголошує на тому факті, що з учасницями таких бунтів поводитись менш суворо у разі порушення кримінальної справи, або зовсім уникали покарання за статтею 58 кримінального кодексу за «контрреволюційні злочини». Таким чином ототожнювали «бабу» з «темною селянською масою».

У період Голодомору жінок спіткала схожа доля. Маємо безліч свідчень про арешти батька, його смерть з тих чи інших причин у період штучного голоду або до, і набагато менше свідчень про арешти матерів. Так як радянська влада не вважала, що жінки можуть становити суттєву

політичну загрозу для режиму. Такого висновку дійшла історикиня Оксана Кісь у статті «Українські жінки в період Голодомору».[18]

В період розкуркулення і планів колективізації непоодиноким явищем була не тільки експропріація худоби і сільськогосподарської продукції, а й виселенням людей з їх власних осель. Інколи така процедура супроводжувалась арештом, в такому числі і батька сімейства. Із спогадів Таран М. П.: «В середині березня (1930р. прим. автора) батько був заарештований. В нас відібрали все, що було, в тому числі коня, і трактор. Ось так мати з п'ятьма дітьми залишилась одна без засобів існування»[20].

Найпоширеніша форма протесту зводилася до того, що селяни стали різати домашню худобу, не бажаючи віддавати її державі. Це явище набрало приголомшуючих масштабів: між 1928 і 1932 рр. Україна втратила близько половини поголів'я худоби.

Із спогадів Зінченко (ім'я та прізвище не вказані) її чоловіка було заарештовано, а через місяць уповноважені райкому і райвиконкому експропріювали майно родини, в тому числі і будинок, «на користь колгоспу». Згодом сім'ю разом з іншими було депортовано до РФСР. «Привезли нас на залізничну станцію Кривий Торець Донецької області. Там вже були селяни з далеких і близьких сіл. Із артемівської в'язниці привезли наших чоловіків і батьків, завантажили у товарні вагони і повезли на Урал».[40,с.86]

Схожий сценарій спіткав немало селян. Тому в 1932 році бунти набирають нову хвилю. Пов'язано це здебільшого не тільки з експропріацією майна окремих сімей, а й випадків коли мова йде про цілі села. «Опираючись саме на цей факт селянські спротиви проходили одночасно в декількох населених пунктах, що знаходились поряд між собою» [50, с.52]

Зокрема, в суспільстві укорінився міф про те, що українські селяни не чинили спротиву грабіжницькій кампанії радянської влади під час Голодомору 1932-33 рр. Але насправді ситуація була зовсім іншою і українці чинили опір, іноді зі зброєю в руках відстоювали свої права на життя та власність. Центр опору більшовикам знаходився в українському селі. Люди не мали бажання слідувати радянській філософії розкуркулення, насильницькій колективізації та важко сприймали умисне знецінення сільськогосподарської продукції і закриття церков.

Лише за 1928 рік було зафіксовано 150 масових селянських виступів в УСРР. Відповідно до нарощування темпів колективізації в 1929 р. Зростала і хвиля селянського невдоволення. За перше півріччя ГПУ було зафіксовано 73 масових виступи, 119 випадків поширення антивладних листівок.

Озброївшись палицями та обрізами українські селяни ставали кісткою в горлі для радянської влади. Відповіддю режиму стала масштабна каральна акція.

Періодично селянами використовувалась певна тактика організації опору. Де спочатку проти політики колективізації виступали жінки з певними вимогами до колгоспів, у разі атакування протестувальниць комсомольцями, комуністами, членами сільради тощо, чоловіки виходили на захист жінок. Саме така стратегія застосовувалась аби запобігти подальшому втручання силових структур. Також прослідковувався ще один вид опору у вигляді бойкотів. Головною метою яких було повернення власності селянам. ДПУ відзначило, що кожний третій селянський спротив був масовим жіночим виступом.

Доцільно було б зауважити, що «жіночі волинки» охоплювали не всі населені пункти. Деякі села, у плані опору, вели себе більш пасивно. Наприклад на територіях Поділля та Південно-Східній Волині «баб'ї бунти» не набули статусу масового явища. Поряд із селами, що висловлювали

невдоволення колгоспам, були населені пункти, що існували відносно спокійно. У таких випадках активну роль у бунтах часто брали заможні жінки, які розуміли, що їм сім'ям загрожує розкуркулення, виселення з оселі або ж депортація до більш депресивних регіонів Радянського Союзу. У той час як бідніші селянки, що складали більшу частину населення подільських і волинських населених пунктів, займала переважно нейтральну позицію.

Ще одним важливим механізмом опору селян проти колективізації стали скарги, які жителі писали до різних владних установ. Також селяни писали скарги і в вище партійне керівництво СРСР, зокрема і генсеку Й. Сталіну.

У роботі В. Рубана проаналізована скарга жительки с. Семки Хмельницького району Вінницького округу Ксенії Величко в ЦК КП(б)У на дії міліціонерів. 27 березня 1930р. силовиками було поранено декілька демонстрантів, як відповідь на «жіночі волинки». «Уповноваженим секретно-оперативного відділу Вінницького окружного відділу ДПУ Ільїним були проведенні арешти ініціаторів «волинки». Був також заарештований сільський священик Котомир. При спробі ввезти арештованих до районного центру «натовп жінок і чоловіків напав на підводи із арештованими та міліційним конвоєм». Одна із жінок намагалася вдарити міліціонера лопатою. Міліціонери відкрили попереджувальний вогонь, але натовп не розходився. При наступній спробі одна із жінок була поранена в ногу. Але натовп проводжав арештованих протягом 3 верст. У с. Качанівці був «вдарений набат» і відбулася ще одна спроба звільнити арештантів. Але на підмогу конвою прийшов загін озброєних активістів, який відкрив попереджувальний вогонь. Але через «недбалість комсомольця» були поранені ще дві жінки, одна з них – Ксенія Величко».[43, с.27]

Тож, «баб'ячі бунти» несли в собі емоційну напругу, що не аби як непокоїла сільських керівників, що напряду стикалися з хвилями жіночих

повстань і невдоволенням. Деякі з сільських керівників перебували в розгубленому стані і не могли протистояти «жіночим волинкам».

«Зустрічались випадки коли жінки виходили на демонстрації і в процесі зносили сільради, як наприклад жительки деяких сіл на Поділлі. У деяких селах «жіночі волинки» закінчувались масовими виходами із колгоспів» [23, с.36].

Ще одним прикладом згуртованості жінок в проведеннях бунтів були події, що розгорнулись в Брацлавському районі у березні 1930 р під час проведення зборів присвячених жіночому міжнародному дню 8-го березня. Жінки вигукували гасла на кшталт «Нам не треба колективу!». «...хотіли побити представника райвиконкому. Вийшовши із приміщення, жінки ламали огорожі, витягували кілки. Вони пішли до колгоспного складу, з якого розібрали насіння».[43, с.40]

Як підсумувала історикиня Світлана Старовойт «Голодомор, як на мене, був найпростішим способом упокорення українців, тому що першочергово випробувано такий спосіб було ще на початку 20-х років, під час голоду 1921-23 рр. Саме тоді, видається, влада зрозуміла, яким сильним фактором впливу є залежність людини від їжі. Саме в той період почалося відпрацювання системи вилучення хліба і системи маніпулювання людською поведінкою через забезпечення продуктами харчування».[60]

2.2 Жіночий досвід Голодомору

Економічна руйнація селянських господарств було фактично завершено у 1931 році, але процедура розкуркулення тривала ще декілька наступних років. Друга хвиля розкуркулення селян за формою майже нічим

не відрізнялась від першої хвили. Та зміст полягав вже в інших соціальних обставинах. Поставивши селянські господарства під свій тотальний контроль, партія намагалась встановити такий же контроль і над колгоспним селянством й повністю підпорядкувати його своїм господарсько-політичним цілям. У підсумку, боротьба за виконання плану з колективізації змінилась боротьбою за виконання плану з хлібозаготівель серед охоплених колективізацією українських селян.

Досить цікавим залишається той факт, що у процентному відношенні в Україні було вилучено значно більшу кількість зерна, ніж у Росії чи інших республіках Радянського Союзу.

Як зазначалось вище, Голодомор є своєрідною формою покарання радянської влади селян, через їх масовий спротив колективізації. В Україні за перші три роки колективізації зафіксовано понад 7 тис. протестів, більше ніж мільйон селян відкрито виступали проти радянської політики на курс колективізації.

Долі жінок різнились. Хтось брав участь у розкуркуленні односельчан ставши на бік тоталітарного режиму, інші жінки намагались у різний спосіб прогнати родину або допомагав вижити розкуркуленим сім'ям ризикуючи власним майном. Один із таких випадків зафіксований очевидцею тих подій М.М. Мамчій Харківської обл. У свідченнях поданих журналісткою жінка розповідає про те як було розкуркулено її батьків, відібрано майно і виселено з оселі. Односельчан залякали тим, що якщо сім'ю Мамчій хтось прийме до себе на квартиру буде чекати така ж участь – виселення з будинку. Ризикуючи сімома дітьми жителька села приймає до себе родину. « А вона каже – хай і моїх викидають! Так вона наварила бабки чавун здоровий, розстелила рядно, своїх дітей посадила. І нас посадила, погодувала». [11]

З іншого боку відомі також приклади коли активістки і жертви розкуркулення проживали по сусідству або могли приходитись родичами. І

не зважаючи на фактори родинних або сусідських зв'язків активістки могли поводитись доволі зухвало і в агресивній манері проводити процедуру експропріації майна. За відсутності чіткого пояснення терміну «куркуль» критерії могли змінюватись в довільному порядку, тому жертвою міг опинитися будь-хто. Відомі випадки коли жінки брали участь в обшуках та були активними учасниками аукціонів майна розкуркулених односельчан.

У 20-30-ті рр. ХХ ст. Радянський Союз, спираючись на ідеї класиків марксизму-ленінізму, почали звільняти жінок від «домашньої» експлуатації та активно долучати до суспільного виробництва. Звільнення жінок від усталених сімейно-побутових обов'язків шляхом передачі – державі, тобто звільнення жінок від домашнього господарства, яке, як його характеризував В. Ленін, «в більшості випадків є самою непродуктивною, самою дикою і самою тяжкою працею, яку здійснює жінка. Це праця надзвичайно дрібна, не містить у собі нічого, що скільки-небудь сприяло б розвитку жінки».

Як зазначено в роботі дослідниці Н. Олійник «У цей період для ширшого залучення жінок до виробництва під керівництвом партійних комітетів провадилася активна пропагандистська діяльність для залучення якомога більшої кількості українських жінок до виробничої праці в промисловості: набули поширення місячники огляди роботи серед жінок, спільні збори робітниць з домашніми господарками, гаслом тих років було «кожен робітник має привести на виробництво свою дружину, кожна робітниця – завербувати не менше двох жінок»» [37, с.8].

Отже, одним із мотивів, що спонукало жінок приєднатися до лав активістів виступаючих за партійні нововведення, були наслідки політики емансипації радянської жінки. 1920-х рр. Ця теза описана дослідницею Д. Матінглі: «Радянська освіта закликала молодь вчитися і відмовитися від традицій, а також заохочувала лояльність. Для сільських дівчат, як-от Олесі Кулик, з якої Павло Тичина написав "Пісню трактористки", це означало

докорінно нове життя. Дівчата сідали за кермо, носили новий одяг, займалися спортом, деякі навіть стрибали з парашутом – нечуваний досвід для їхніх матерів. Навчання й активна роль у суспільному житті села означали відхилення від традиційного сценарію жіночого життя»[31].

Одним із механізмів емансипації став Комітет незаможних селян (КНС). Участь жінок у КНС мала на меті демонстрацію «масовості» даної організації, як доказ селянам про рівні права між чоловіками та жінками. У складі комітетів мало бути не менше 25% жінок. Тому вже в перших агітаційних публікаціях підкреслювалась значущість участі жінок в роботі комнезаму. Комітет мав на меті сприяти поширенню лав “свідомого жіноцтва” й під час перевиборів сільрад, правлінь селянських будинків та кооперативів.

Зі спогадів селян переживших Голодомор, є свідчення про те, що діяльність «активістів» була помітна майже у кожному селі. Інколи їх склад змінювався за рахунок місцевих жителів, але активнішими у знуцаннях над односельцями вони так і не ставали. Траплялися також випадки коли «місцеві» фіксували садистичні нахили в активістів. Що стосується діяльності активісток – комнезамівок, то переважна кількість спогадів пов’язана з їхньої участі у виконанні партійних вказівок із проведення хлібозаготівель та експропріацій майна односельчан: вилучення продовольчих запасів, знарядь праці, живого реманенту, домашнього краму тощо. «Запам’ятовувалися і ті активістки, які, бувало, жаліли людей, і ті, які відзначалися безжальністю та жорстокістю. За свідченням А.П.Таранухи: «Кашуба Марія Прокопівна... Від малого до великого в селі її звали Манькою Рябою, бо в неї було подовбане віспою обличчя, як у «вождя», чим вона, мабуть, гордилася. Коли Никифора Онищенка виселяли як куркуля, то дали йому стару кобилу, і він поїхав у білий світ (...). Горпина, його дружина, дуже плакала на возі, а Манька Ряба ще зняла з неї чоботи (...). На таке тяжко було дивитися, не те що переживати»». [19, с.28]

Активістики користувались роботою на КНС як соціальним ліфтом. Ця робота була для них на кшталт інструмента, що міг змінити їх життя на краще. Так як в основному комнезами займались розподілом експропрійованого майна серед бідніших верств населення. За свідченням документів, помітний той факт, що каральним органам рекомендувалося у своїй діяльності спиратися на КНС.

Ефективним засобом залучення до роботи Комітету були пільги та привілеї, що надавались активістам. Дехто з постраждалих згадував, що вагомим стимулом виконання партійних розпоряджень були відрахування на користь активістів $\frac{1}{4}$ частини вилученого продовольства. Цей фактор відігрався на специфічному підборі контингенту активістів. Серед яких зустрічались сільські маргінали, вдови, вкрай збіднілі жінки, які працювали в комітеті з мотивацією подолати скрутне фінансове становище, швидка нажива за рахунок розділу майна розкуркулених, або прагнення просунутись вверх по кар'єрним сходам.

Серед активісток КНС найбільшу відразу у селян викликали ті, хто намагався поліпшити своє матеріальне становище та соціальний статус коштом безпосередньої участі у пограбуванні односельців. Такі жінки усіляко намагались візуально відокремлюватись від сільської культури, підкреслюючи приналежність до радянського світу. Проте щодо кар'єрного росту лише одиниці з активісток змогли «пробитись вверх».[31]

Ставлення селян до активістів було вкрай неоднозначне, навіть не дивлячись на агітацію та пропагандистську діяльність Радянського Союзу стосовно комнезамів. Активісток КНС характеризують у спогадах як жінок, що ані за зовнішніми критеріями, ані за манерою поведінки не відповідали усталеному селянському жіночому образу. «Карманова – лет 30, ходила по селу в кожаной куртке с наганом в красном берете или вообще без головного убора. Коротко подстрижена, тогда это считалось позором. Люди называли

еє блудницею». «Це була якась потвора, а не циганка: маленького зросту, присадкувата, обличчя дивовижно вкопане віспою (...). Подейкували жартом, мовляв, колись цигани їхали селом, а оце циганча випало з шатра, загубилось. А може, й викинули, бо на циган не схоже. І ось вона при владі. Прийшли вночі, як таті, ніби їм дня не було. Вона до мами: плати податок, двісті карбованців (почали відбирати останній одяг, мати просила, щоб не забирала, обіцяла, що знайде гроші). Уже зв'язали кінці рядна, щоб нести з хати, та циганка «змилосердилась» [8]

Комнезамівки зовнішньо відрізнялись від звичного виду селянок. Носили червоні хустки, гімнастерки, шкіряні куртки та інший одяг притаманний чоловікам. Коротко стригли волосся, хоча традиційно для жінок на селі тих років це не вважалось «еталоном краси». Зовнішнім виглядом намагалися транслювати, що позбулись контролю патріархальної сільської громади. Але «по ту сторону медалі» зрозумілим був той факт, що головним порушенням гендерних упереджень була, перш за все, участь жінок у насильстві.

Інша соціальна група жінок, що брала участь в організації Голодомору, були «комуністки». Боротьба комуністів за виконання плану хлібозадачі із врожаю 1931 року велася з небувалою жорстокістю й затягнулася до весни 1932 року. ЦК КП(б)У у своїх постановах практично констатував, що річний план хлібопоставок державі з врожаю 1931 року не виконаний.

Емансипація дала жінкам змогу отримати можливості у політичному та економічному житті, що гарантував закон ще з революційних років. Партійні комітети різних рівнів мали окремі відділи, що мали на меті політичну просвіту жінок. Такими були «жіночі відділи», в обов'язки яких входили долучання жінок до політичного життя через партійну роботу і також участь жінок в різних політичних кампаніях.

Таким чином, наприклад, 1930-го року жіночі відділи мали донести до селянок переваги колективізації та допомогти в створенні колгоспів. Але не дивлячись на це жінвідділи були розпущені у тому ж році. Але їхні керівниці продовжили роботу у партійних комітетах на посадах інструкторок з пропаганди. Не зважаючи на роботу з селянками, кількість їх у політиці зростала з відносно низькими темпами.

За період колективізації кількість жінок на посадах в органах місцевої влади істотно зростає. «У 1930 році жінки очолювали 4.2% сільських рад, 3.7% на посадах секретарів та 19.1% серед членів сільських рад на Київщині». [31]

Показова історія комуністки Марії Базілевич-Скипян, яку радянська влада засудила за «зрив» хлібозаготівлі. За особистою вказівкою Сталіна до великих термінів тюремного ув'язнення було засуджено керівників Оріхівського району Запорізької області, які в 1932 році спробували врятувати своїх земляків від голоду. Судовий процес, що розпочався в Оріхові 25 грудня 1932 року, не мав аналогів у Радянському Союзі: за звинуваченням в умисному зриві державного плану хлібозаготівель на лаві підсудних опинився весь склад Оріхівського районного комітету ВКП(б), у тому числі і завідувачка жіночого відділу райкому партії Марія Безилевич-Скипян.

Згідно з висунутим обвинуваченням, Базилевич разом з колегами з РПК критично поставились до плану по хлібозаготівлі, який вони отримали від обкому партії та залишивши зерно для харчування селян.

Підсумок цієї ситуації ілюструє описану вище тезу, про те що жінок радянська влада карала менш жорстоко, у порівнянні з чоловіками. На показовому суді над районними партійцями в Оріхові було виправдано єдину жінку на лаві підсудних - Безилевич-Скипян. Колеги комуністки отримали різні терміни за зрив хлібозаготівель, голова районного комітету

отримав смертний вирок. Однак ніхто з них так і не потрапив до в'язниці й за кілька років вони вже працювали на інших посадах. Як свідчила дочка одного із підсудних Луценка, їхні родини приєднались до засланців у поселенні (не табори) в Сибіру, отримали там робочі місця і не мали проблем з їжею. Але приклад цих людей показово демонстрував, що може статись з районними працівниками у разі невиконання наказів.

Інший суспільно-політичний прошарок на місцях складали уповноважені. Серед уповноважених партією робітників, службовців та колишніх селян для проведення колективізації та зокрема хлібозаготівель 1932-1933 рр. були жінки.

Також жінки були в надісланих із міста буксирних бригадах. Здебільшого це були робітниці. У складі бригад їх було небагато – орієнтовно 6 % [31]. Відсутність будь-яких особистих зв'язків із жертвами й культурна віддаленість містянок допомагала їм вилучати останнє більш результативно.

Очевидці, розповідаючи про події, стверджують, що серед учасників активу більшість була чесними людьми, але їхня роль у створенні голоду була однаковою зі злочинцями – смерть людей. До актив відносились місцеве населення, представники РПК та РВК, Комсомол, ДПУ, міліція, рідше війкові. Але під час розкуркулення члени активу припинили бачити людей в селянах, майно яких було фактично експропрійовано їх руками, і поводитися з жертвами досить жорстоко.

Коли вирішувалося на рівні сільського керівництва, хто наступним буде розкуркулений, списки складали здебільшого з метою власної наживи, а не з ідеологічних міркувань. «Грабунки людей почалися вже в 1932 році. Відбирали все вирощене, і зерно, і картоплю. В основному це були сільські комсомольці, активісти. Без ніяких документів, приходили в двір і починали шукати. Ходять, довбуть землю залізними ковіньками. Забирали все, що

знаходили. Зброї у них не було, а просто шукали. Хто не підкорявся, забирали в сільську раду і там били», пригадує очевидиця тих подій Шестопал П.Ф. [40, с. 9]

Більша участь і зацікавленість жінок у подіях колективізації висвітлювалась у спогадах безпосередньо жертв Голодомору, переважно у жіночих розповідях, і рідше чоловічих. Спогади жінок можна охарактеризувати як більш детально проілюстровані, з уважністю до фактів і менш підкріпленими політизованістю.

Загальне становище жінок можна відтворити за спогадами жертв тих подій. Здебільшого жертвами ставали жінки (дружини та дочки) з розкуркулених сімей. Вони зазнавали не тільки матеріальних збитків, а й стикались з насиллям з боку представників влади. Жінки зазнавали знущання, побої та брутальне відношення до дітей. Прояви жорсткої поведінки були характерними для тих хто втілював радянську політику по відношенню до українського селянства.

Очевидці тих подій у своїх спогадах наголошували про експлуатацію українських колгоспниць у період Голодомору. Яловець Є.А.: «Мати пухла ходила на роботу, нас годувала, а сама прерикла себе на голодну смерть.» [34, с. 24]. Із спогадів Шестопал П.Ф.: «Тоді мені було 14 років, а я вже працювала в колгоспі. З матір'ю на ланку ходила, сапувала буряки. Урожай того року був хороший. Але його скосили, змолотили і вивезли невідомо куди». [40, с. 9]. Самущенко Н.А.: «На канікулах літом працювали в колгоспі. Вночі скирдували, а днём орали.» [40, с. 27].

Працювали на колгосп за «палочку» «трудодня», про гроші чи продовольство мова навіть не йшла. Проте люди працювали за їжу отримуючи «пайку» на день. Кожного дня на колгоспника давали по 300 грам хліба. Іноді, це могло врятувати сім'ю. Але такий варіант не був актуальним

для одноосібників, чи для людей де на колгосп працював один член сім'ї і мав при цьому велику родину.

Аналізуючи спогади очевидців, можна підтвердити тезу, що годування сім'ї перебувало здебільшого на жіночих плечах. Особливо це стосувалось тих розкуркулених родин де або заарештували батька, або він виїжджав на заробітки до міста. Ті матеріальні речі, що залишились не експропрійованими, жінки продавали або обмінювали на продукти харчування. «Була у нас корова, мама її продала і купила ряжанки» [40 с.25].«Была корова, но продали, чтобы смогли прокормиться»[40 с.169].«У Зіни (сестра) залишився один платок. Мати взяла його і виміняла на 5 бурячків, товщиною в палець»[40, с. 123].

Жіноче майно стало тим ресурсом завдяки якому можна було забезпечити їжею родину. «У бабусі були старі золоті сережки. Вона їх не віддавала. Після її смерті ті сережки тато десь виміняв на торбинку пшона й шматочок старого сала. Воно було аж жовте». [40, с.148] Люди яким вдалось пережити Голодомор у своїх спогадах часто зазначають, що вдалось вижити в голод завдяки продуктам, отриманим в обмін на оті материнські речі, які доводилось віддавали за безцінь, тобто за безцінні у той час хліб, борошно, крупи, овочі тощо.

Явище набуло масовості, тому на цій хвилі радянська влада в декілька разів збільшила мережу магазинів по легальній наживі над голодуючим населенням «Торгсін», де люди обмінювали коштовні речі на продукти. На початок січня 1932 р. вони діяли в Одесі, Києві, Маріуполі, Херсоні, Миколаєві, Вінниці, Шепетівці, Бердичеві, Житомирі, Бердянську[6]. У травні 1932 р. кількість таких магазинів на території УРСР становила 26, за півтора року їх число зросло вдсятеро і у жовтні 1933 р. вже налічувалося 263 магазини. Спочатку цільовою аудиторією торгсінів були лише іноземці, які мали іноземну валюту. Згодом радянським громадянам також дозволили

відвідувати ці магазини. Населення несло в торгсину побутове золото (натільні хрестики, сережки, кільця) та обмінювали його на спеціальні марки (картки), за які можна було придбати дефіцитні товари за спекулятивними цінами. Купували переважно борошно, крупу, цукор. Черги були невід'ємним атрибутом будь-якого торгсину. Звичайні продуктові магазини були порожніми, тож селяни могли купувати їжу лише за коштовності у Торгсину або на «чорному ринку». Таким чином влада викачувала з селян золото та інше в обмін на продовольство за курсом вигідним лише державі.

У роки Голодомору торгсин використовували для викачування коштовностей у населення, адже сховати їх було легше, ніж продукти харчування. Населенню продавали те, що в нього ж вилучили, причому за спекулятивними цінами. «А тоді ще у матері було золоте кільце обручальне – перший раз вона заміж ходила за багатого чоловіка. А в Охтирці був такий магазин «Торгсин» називався, чи якось отак. Так у тому магазині за золото можна було купити муки і крупи, і хліба. Мати за кільце муки купила. А тоді напекла перепічки з муки та полови навпіл. Отак і вижили, спасибі Лисакові за совіт»[4, с. 112]. «І коли у городі одкрився ТОРСІН, то мама носила золото мінять...а дочок же було аж п'ять! Ото вона принесе білу буханку хліба, таку велику, як пів стола, за добротні золоті серги! Отака «банда»! Однесла усе. А скіки ж того добра було, якби зараз, так тисячі б стоїло! Но яка б булка не була, та одна на десять душ – нішо!» [4, с.128-129].

Через Торгсіни багато родин зазнали психологічних травм, тому що були змушені позбутися сімейних цінностей і реліквій, які мали для них не так матеріальну, як духовну цінність. У 1933 р. продовольчі товари магазинів Торгсіну становили понад 90% товарообігу, але попри це тисячі квитанцій за отримане від селян золото так і не були отоварені. Чистий виторг Торгсіна за 5 років роботи склав приблизно 270-283 млн золотих рублів.

Радянська пропаганда пояснювала діяльність «Торгсіну» на територіях, охоплених голодом, інтересами індустріалізації з надходження валютних переказів до держави. Штучний Голодомор став основним джерелом прискорення сталінської індустріалізації. Влада шукала валюту для того аби купувати закордоном турбіни для електростанцій, обладнання для заводів тощо. Прискорення індустріалізації і придушення повстання українських селян турбувало Сталіна. Маючи проблему з будівництвом великих підприємств.

«За найменшими підрахунками, що базуються на результатах радянських переписів населення (які, як відомо, було сфальсифіковано), втрати через зменшення кількості народжених (непрямі втрати чи дефіцит народжень) внаслідок Голодомору становили 1.1 млн осіб. 1934 року в Україні народилося 610.5 тис. дітей, що в 1.65 рази менше за 1931 рік. Сумарний показник народжуваності в голодні 1933-1934 роки опустився до вкрай низької (як для першої половини ХХ століття) позначки: 2.3 дитини проти 3.6 у 1931 році» [1].

Спираючись на ці данні цілком ймовірно, що радянська влада під час Голодомору вживала заходів, що були направлені на попередження дітонародження серед членів української національної групи, створюючи для цього певні життєві умови. Також політика влади на місцях і тотальна експропріація майна ускладнювала виживання вже народжених дітей. У свідченнях очевидців прослідковується моменти за яким жінки обирали стратегію де вони не вживали їжу взагалі аби тільки хоча б чимось нагодувати дитину. «Мати пухла ходила на роботу, нас годувала, а сама прерикла себе на голодну смерть» [57, с. 24]. Але часто навіть цього було недостатньо, через те, що діти за рахунок біологічних потреб повинні харчуватись з урахуванням повного раціону. За умовами які створила радянська влада це було практично неможливо.

Жінки вдавались до різних методів прогодування сім'ї в екстремальних умовах. Здаваючи речі до вище згаданого Торгсину, займались збиральництвом різноманітної трави, листя чи кори дерев. Жінки з деформованою психікою від тривалого голодування вдавались навіть до актів канібалізму. «Вже нічого не можна було дістати. І один раз, каже, дає мама їсти, так якби холодець. А я, каже, побачила пальчики у тій ющі, у тім холодці. Та, каже, кажу: «Мамо, що то є?» А вона каже: «їж те, що дано». Голодна людина, то-то вже ненормальна робиться» [57,с. 332]. Ментальні та морально-психологічні наслідки тривалого голодування були неминучими. Радянська влада своїми діями створила умови, які змінили морально-психологічний стан українського селянина, що у свою чергу спровокувало деяких його представників на антилюдські вчинки.

Факти канібалізму та психічні розлади від голоду помітно змінювали систему морально-етичних цінностей, люди починали миритися з такими діями й учинками, які ще недавно здавалися абсолютно неприпустимими. Дії були спричинені виключно божевіллям, розладом психіки виснажених багатомісячним голодом селян. Так як канібалізм не був пов'язаний з ритуальними жертвоприношеннями і не набув статусу спадкового, як явище завершився із закінченням голоду.

Важелем тиску, яким активно користувалась радянська влада для упокорення населення, був страх. Людей залякували, пригнічували. Невпевненість у майбутньому, страх за власне життя і життя членів родини, незрозумілість і непояснюваність дій та вчинків влади – все це породжувало справжній страх перед владою.

«Морально-психологічний стан населення у 1932–1933 рр. призвів до масових самогубств. Люди просто не бачили виходу, потерпаючи від голоду, дивлячись на страждання своїх дітей, тому вбачали у самогубстві єдиний порятунок. Траплялися випадки, коли батьки свідомо вчиняли суїцид,

пропонуючи дітям з'їсти себе після смерті, тільки щоб вони вижили». [44]. У селян поступово зникав механізм психологічного захисту, натомість зростало прагнення врятуватися за будь-яку ціну.

Зафіксовані у спогадах очевидців також факти коли батьки обирали врятувати себе, а не дитину. Це явище не було поодиноким. Інколи батьки залишали дітей напризволяще, у той час як самі виїжджали працювати до міста. У батьків постає питання моральної дилеми, аби врятувати дитину від голодної смерті віддавали їх до дитячих будинків. Сім'ї у яких були родичі в місті намагалися відправити дітей на певний термін до них аби отримати змогу вижити самим і зберегти життя дитині. «Тому, коли стало майже нічого їсти, приїхали із під Путивля мамині сестри (Путивльський район тоді входив до складу Росії, і там люди жили добре, у них не позабирали все, як на Україні), і забрали мене до себе в село працювати по господарству: виганяла корів на пашу, порала худобу. Тітки мене любили, тому годували добре» [40, с. 9].

Якщо в нормальних обставинах такий вчинок матері вважався б неприйнятним та зазнав би суспільного осуду, то в умовах Голодомору його моральна оцінка оточуючими та самими дітьми радикально інша: таку відмову від дитини розглядали радше як екстремальний вияв материнської любові і турботи в надзвичайних обставинах.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ГЕНДЕРНОМУ КОНТЕКСТІ

Наразі, система освіти України знаходиться на етапі реформування. Тож шкільна історична освіта перебуває у стані пошуку нових методологічних доробок, вдосконалення шкільних програм. Зміна фокусу уваги відповідно до соціальних запитів суспільства, які виникають у певному вихорі історичних подій в державі. Відбувається переосмислення змісту шкільних програм з історії, що доповнюється сучасними знаннями історичної науки відносно до поставлених актуальних завдань. Для оновлення змісту шкільної програми, та шкільної історичної освіти, при розробці матеріалу використовуються новітні дослідження історичної науки.

Означені аспекти відповідають темам навчальних програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів («Історія: Україна і світ. 10–11 класи», «Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи»)[15].

З розгортанням в Україні кампанії по декомунізації для освітян постало актуальне питання того, як належним чином подати інформацію до учнів та студентів оминаючи радянські наративи історичних подій. Дослідники створюють методичний матеріал, посібники[53] для вчителів для того, щоб вчитель зміг вміло і структуровано подати інформацію про радянське минуле країни. Розглядання радянської спадщини в комплексі з точки зору історії повсякдення, студій пам'яті, мікроісторії та усної історії.

Міжпредметні зв'язки історії України переплітаються з Англійською мовою затею «Англомовний світ і Україна. (Учень/учениця знає про звичаї та традиції дозвілля в Україні та англомовних країнах, історичні та культурні цінності України та англомовних країн, заходи з охорони довкілля в Україні та англомовних країнах». Тема Голодомору також репрезентована в

шкільному курсі української літератури у старших класах, в основному в позакласному читанні. На розгляд представлена еміграційна література, яка була вільна від цензурованості тексту чи ідеологічної скованості, що наголошувала на злочині радянської влади проти українського народу. Позакласне читання. Ольга Мак «Каміння під косою»; Докія Гуменна «Куркульська вілія»; Наталка Доляк «Чорна дошка»

Написання есе залишається одним з найважчих завдань для учнів та студентів. Сучасний динамічний розвиток стимулює привнесення у практику навчання учнів та студентів нових форм і методів навчання, що спрямовані на активізацію навчально-пізнавальної діяльності, підвищення інтересу до предмета, розвиток творчого потенціалу особистостей і продуктивного, критичного мислення.

Метою есе є розуміння як учень інтерпретує, аналізує інформацію за темою, розуміння того наскільки учень вільно володіє інформацією отриманою на уроках історії. Власне застосування написання есе сприяє отриманню вмінню і навичок у формулюванні думки, та допомагає структурувати матеріал в логічній послідовності, вчить використовувати доречні приклади, цитати, аргументи за відповідною темою.

В шкільній програмі з історії України за 10 клас пропонується учням написання есе за темами:

1. «Сталінська військово-промислова модернізація ціною мільйонів життів: виправданню (не)підлягає»
2. «Стратегії опору Голодомору в повісті Ольги Мак «Каміння під косою»[29]»[15, с.79].

Важливою темою для розуміння Голодомору, як наслідку колективізації на уроках історії є тема радянської економічної політики. В першу чергу доречно було б опрацювати з учнями історичний словник та

розглянути такі терміни і поняття як «колективізація», «колгосп», «куркуль», «розкуркулення», «Закон про п'ять колосків», «Голодомор», «геноцид».

Вчителю пропонується розкрити причини та механізми проведення політики колективізації. Донести до учнів суть складності колективізації селянських господарств у руслі створення командної економіки, що сприяє формуванню критичного мислення в учнів.

Розглядаючи на уроках історичні документи, такі як наприклад «Доповідна записка І. Леплевського М. Єжову про операції щодо куркулів» [42, с.238], дає учням розуміння того якими методами було здійснено колективізацію. Розвиває аналітично-критичне мислення у питанні чи було розкуркулення метою чи засобом колективізації.

Практичне заняття дає школярам змогу вчитися працювати з різними історичними джерелами, добирати факти та аналізувати їх, дає розуміння причинно-наслідкового зв'язку між колективізацією як причиною, та голодомору як його наслідку, виховуючи в них повагу до історичної боротьби, жертв та здобутків українського народу. Допомогти учням сформуванню думки про те як жило українське селянство в 30-х роках та які причини передували Голодомору.

Для учнів 10–11 класів подання наукового матеріалу можна через використання теоретичного дискурсу на предметній та міжпредметній основі, для того аби навчити підлітків орієнтуватися в історії, визначати близькі й далекі каузальні зв'язки подій штучного голоду, аналізуючи з учнями соціальне життя в умовах 1920–1930-х рр.; навчити учнів як орієнтуватись в історичному просторі подій, що призвели до Голодомору. Дати учням базові вміння та навички з джерелознавства, а саме: опрацювання різних історичних джерел, їх аналіз, інтерпретування змісту. Навчити умінню об'єктивного оцінювання подій Голодомору й окупаційній політиці

радянської влади, що призвела до трагічних подій, знати та оцінювати причетних до неї історичних постатей і груп людей відповідного періоду.

В шкільній програмі темі Голодомору виділяється лише година, тому потрібно більш ретельно готувати план та методологію проведення уроку аби сформувати в школярів певну картину тогочасного перебігу подій. Тему Голодомору 1932-1933 рр. краще подавати учням без замовчування окремих фактів таких як масштаби злочину, свідчення очевидців подій, але при цьому урок повинен залишатися психологічно захищеним для аудиторії. Не варто використовувати у поданні матеріалу для учнів велику кількість шокуючого контенту (фотофіксації злочинів або відеоматеріали), зберігаючи баланс між навчально-пізнавальною інформацією та ілюструючим матеріалом.

Учням доволі складно усвідомити масштаби трагедії у повному обсязі, оскільки педагогу не бажано читати їм концептуальні доповіді, демонструвати кінохроніку чи вимагати від них відтворення статистики. Під час занять у школярів має формуватися чітке розуміння причин і наслідків Голодомору як геноциду українського народу. Вчитель має звернути увагу учнів на ключові аспекти наприклад: «під час цього злочину в людей насильно відібрали їжу, продуктові запаси; радянська влада під час і після Голодомору замовчувала злочин та заперечувала факти загибелі мільйонів українців; Голодомор 1932–1933 рр. був навмисно спланованим комуністичним тоталітарним режимом з метою винищення українців шляхом голоду, депортацій, розстрілів, знищення інтелігенції, Церкви, культури тощо. Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом української нації. На цьому етапі найкраще інформація закріплюється під час виконання певних символічних дій, як у випадку з «Квіткою-незабудкою», «Свічкою пам'яті», «Мелодією Скорика», тематичними днями тощо» [25, с. 61].

Вчителю також бажано акцентувати увагу учнів на висновки Міжнародної Комісії з розслідування Голоду в Україні, пояснюючи

взаємодію економічної, соціальної та національної складових у політиці
Кремля щодо України.

У 2018 році створено Інститут дослідження Голодомору, що є складовою наукового підрозділу Національного музею Голодомору-геноциду. Основними завданнями Інституту є здійснення наукових досліджень за темою Голодомору, таких складових дослідження як передумови, вчинення, пролонгованих наслідків (політико-правових, соціально-демографічних, суспільно-економічних, трансгенераційних, медичних, психологічних та ін.). На вебсайті Інституту можна ознайомитись з результатами їх досліджень, отримати методичні рекомендації для вчителів.

Основна задача вчителя полягає у правильно підібраному, логічно структурованому матеріалі, який у свою чергу базувався на новітніх дослідженнях історичної та педагогічної науки. Тема Голодомору 1932-1933 рр. інтегрована у шкільний курс з історії України, та має свої особливості подачі матеріалу зважаючи на вік аудиторії слухачів курсу. Тема має на меті не тільки доповнення й узагальнення певного спектру знань в учнів, а й сформувати в них громадянську компетентність, вмотивувати учнів до активної громадянської позиції, розвитку аналітичного та критичного мислення.

Також головну роль грає правильно підібраний вчителем матеріал, що був взятий з перевірених джерел і має належне наукове підґрунтя. Потрібно звертати увагу число демографічних втрат України від Голодомору 1932-1933 рр., так як в різних джерелах можна знайти данні, що різняться між собою. Результати розрахунків дослідників не можуть дати точну цифру, оскільки дослідження опирається на свідчення про смертність серед населення у 1932-1933 роках, які є вибірковими. Тож, стає зрозуміло, що лише історичних методів дослідження втрат недостатньо і для більш точних підрахунків потрібно звертатись до комплексного міждисциплінарного

підходу коли демографи роблять підрахунки, а історики аналізують їх результати.

Наприклад, відомо, що у розпал Голодомору кількість жертв становила 28 тисяч осіб на день. Потрібно пам'ятати, що всі дані за темою подаються опосередковано. Тому вчителю не потрібно применшувати втрати, або перебільшувати вже відомі цифри. Достатньо пояснити учням і донести до них, чому саме підрахунки у різних дослідженнях відрізняються, розтлумачити про існування різних методик обчислення демографічних втрат.

Важливим терміном на який слід звернути увагу учнів є «геноцид». Відповідно, у статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» зазначається, що Голодомор є геноцидом Українського народу. Тлумачення терміну знаходимо в Енциклопедії сучасної України [12] «Геноцид – кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої». Ввів термін в обіг польський юрист Рафал Лемкін, фактично ставши першим фахівцем міжнародного права, який охрестив злочини радянської тоталітарної системи проти українського народу – геноцидом. Зробивши це в 1953 році в статті-зверненні «Радянський геноцид в Україні» [28]. До речі, на Росії з 2015 року стаття знаходиться в Федеральному списку екстремістських матеріалів. Саме доробок юриста було покладено в основу Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., ратифікованою УРСР 22 липня 1954 р.

Репресії проти селянства проводились з порушенням усіх правових норм. Тому розглядання теми в руслі правознавства спонукає учнів до узагальнення понять про права і свободу людини та формування громадянської компетентності.

Жіночий вимір в подіях Голодомору можна інтегрувати перш за все шляхом розповіді свідків тих подій, про шляхи виживання на які шли жінки аби вберегти своє життя та життя сім'ї. Розглядаючи історію з різних ракурсів не тільки позиції жертви, а й з позиції жінок, що безпосередньо приймали участь в розкуркуленні та влаштуванні штучного голоду з тих чи інших причин або жінок, що влаштовували бунти та демонстрували небажання приймати участь в колективізації.

Доречно буде ознайомити школярів із різними стратегіями виживання жінок в умовах Голодомору. Звернути увагу чому саме і за яких умов часто тягар прогодувати сім'ю падав саме на «жіночі плечі». Дати змогу учням встановити причинно-наслідковий зв'язок.

Вчитель також може використати міждисциплінарні підходи при опрацюванні документів. Навчити учнів використовувати метод критичного мислення за для опрацюванні тем, що присвячені комуністичній пропаганді та дослідницький метод, який сприятиме осмисленню школярами всієї суті геноциду як злочинна проти українських селян 30-тих років.

Зокрема, учням пропонується ознайомитись чим жінки намагались, за умови Голодомору, коли радянська влада відбирала у селян все їстівне, годувати родину. Для візуального розуміння пропонується ознайомити учнів з першим онлайн-рестраном пам'яті "Непораховані з 1932-го"[36]. Онлайн ресторан запустили студенти Української академії лідерства. Студенти університету зібрали особисті історії їх родин, які пережили Голодомор. До так званого меню входять наприклад хлібці з кришеної соломи, просяною й гречаною половою або коржик з перетертої в муку кори дуба. На сайті опубліковано 9 страв якими доводилось харчуватись українцям у 1932-1933 роках. Біля страви знаходиться поле «дізнатись ціну» замість матеріальної вартості опубліковане відео з історіями очевидців. «Ціна цієї страви зараз — кілька гривень. А в часи Голодомору звичайний буряк був одним із

найбільших делікатесів і справжнім щастям. Натомість у щоденному раціоні могла бути юшка із кропиви, страхополох і блекота, від яких боліли животи і починалися розлади психіки» [36]. Дана практика дозволяє суттєво розширити уявлення учнів про побутове життя і ознайомити їх із стратегіями виживання українських селян в період Голодомору.

Історикиня Шугальова І.М. також рекомендує ознайомити учнів 10-11 класів з фільмом режисера В. Кіпіані «Страх і надія. Український Голодомор і американська політика». «За підсумками перегляду провести обговорення за наступним планом:

1. Чому світ, знаючи про загибель мільйонів українців в УСРР, так довго мовчав?

2. Як американець з Джеймс Мейс відкрив очі на правду про Голодомор і чого це йому коштувало.

Наприкінці уроку має бути сформульовано висновок, що Голодомор став злочином геноциду проти української нації» [54, с. 72].

Оскільки більшість українського сільського населення становили жінки і діти, Гендерні аспекти геноциду набувають значної ваги. Тому необхідно враховувати гендерну специфіку жіночого досвіду при викладанні матеріалів про Голодомор. Незважаючи на те, що чоловіки перш за все відігравали значну роль у колективізації та протидії їй в якості представників влади або силових структур, жінки також були задіяні до протистояння або прямій підтримці колективізації. Тобто для репрезентації учням жіночого досвіду, необхідно розділити участь жінок у подіях штучного голоду умовно на три категорії: активістки, жертви і свідки. Використовуючи порівняльний аналіз школярі зможуть зрозуміти як працювала тоталітарна машина і які були стратегії виживання або пристосування до неї.

Одна із методик проведення уроку для школярів полягає в попередньому опитуванні учнів: «Чи вважаєте Ви Подію 1932-1933 років геноцидом українського народу?». Варіанти відповіді «так» або «ні». За формою проведення уроку нагадує дебати, де попередньо клас розподілений на декілька груп: Експерти (які вислухавши сторони роблять висновки), дослідники, літературні коментатори, фотокореспонденти і опоненти. Кожна сторона висуває аргументи та контраргументи намагаючись спростувати або підтвердити той чи інший факт.

До прикладу учням пропонується опрацювати літературу. На партах знаходиться дві книги «Радянська енциклопедія» та «Довідник з історії України» 2001 року. Учні отримують завдання віднайти слово Голодомор в двох довідниках та його тлумачення. В разі іншого варіанту потрібно пояснити результат. Так, як очевидно, що Радянська енциклопедія не має тлумачення Голодомору, учні висувають свої аргументи та дискутуючи на тему чому саме цей термін відсутній в радянському довіднику.

За таким принципом дебатів будується хід уроку. Адже в дискусії народжується істина. По завершенню уроку, вчитель проводить повторне опитування серед учнів з аналогічним питанням. Мета уроку – дослідити причини Голодомору та наслідки трагедії для України. Розвинути в учнів логічне та критичне мислення. Вдосконалити вміння виступати з доповіддю, навчитись формулювати власну думку і вміти її аргументувати.

ВИСНОВКИ

Гендерну історію можна назвати відносно новою і молодою галуззю науки. Початок гендерних досліджень бере свої витoki з кінця 60-тих та початку 70-тих років минулого століття. Поштовхом для популяризації досліджень стали жіночі рухи, що проходили в Європі та США у 60-тих роках. За цей відносно короткий період вже сформований достатньо великий історіографічний доробок. Науковці цього напрямку досліджують і аналізують вплив тих чи інших історичних процесів на гендери в різні історичні періоди.

Гендерні дослідження, періоду Голодомору тільки почали набирати обертів і викликати зацікавленість у вітчизняних науковців. Якщо прослідкувати за темпами розвитку історіографії присвяченій темі голоду в Україні 1932-1933 рр., на перший план виходить тенденція узагальнення подій, обґрунтування Голодомору як геноциду українського народу влаштованим радянською владою. Жінки цього періоду розглядались в загальному плані подій. Цим саме і зумовлена актуальність дослідження роботи.

Жінки тривалий час залишались «сліпою зоною» у вузько-направлених дослідженнях з теми Голодомору, на відміну від дітей. Однак, важливим залишається вивчення жіночих стратегій виживання в екстремальних умовах Голодомору та призвідника – колективізації, та протидії їй, чи, навпаки, підтримці.

В першому розділі роботи проаналізовано основні віхи розвитку вітчизняної і зарубіжної історіографії гендерних студій та Голодомору в цілому. Представлені різні джерела інформації: від архівних документів, історичних досліджень до візуального матеріалу. Звертається увага також на те, як і коли почали з'являтися вагомні праці за цією проблематикою у закордонних дослідників і який вплив це мало на представленні Голодомору

міжнародній спільноті. Обґрунтовані історичні джерела в контексті гендерної історії.

Автор дослідив соціальне та побутове положення радянської жінки в період Голодомору. Проаналізоване явище жіночих бунтів в період колективізації. Досліджено якими методами користувались селянки у спробах відстояти свої права та майно. Описані тактики якими користувались жінки в опір колективізації. Так звані «баб'ячі бунти», скарги, різання худоби і продаж майна або пасивні реакції.

Описана політика емансипації жінок радянською владою та приєднання селянок до лав активістів, що допомагали проводити колективізацію та розкуркулення на місцях. Активістки використовували свою роботу для власної наживи або мали бажання підійматись вверх кар'єрними сходами. Отримуючи також певні пільги і привілеї.

У праці також опрацьовані спогади та дослідження, що стосуються комнезамівок, комуністок, уповноважених та їх роль як призвідниць Голодомору.

Становище жінок відтворене за спогадами жертв тих трагічних подій. Розкрито стратегії виживання жінок тих які пішли працювати до колгоспу і тих, хто бажав залишитись одноосібником. За матеріалами спогадів очевидців частково відтворено побутове життя жінок. Описано де працювали та де знаходили їжу вимінюючи коштовні речі на продукти харчування.

Маючи певне уявлення про ментальні наслідки, автор наводить нечисленні, але зафіксовані факти, коли жінки від голоду мали розлади психіки та до яких антилюдських наслідків це інколи могло призвести.

Тема Голодомору в освітньому просторі залишається актуальною. Не дивлячись на всю трагічність цього періоду, важливо донести логічно структуровану і аргументовану інформацію до учнів. Звернути увагу школярів на термін «геноцид». Також важливу роль відіграє матеріал підібраний вчителем. Поданий матеріал обов'язково має бути взятий з надійних і перевірених джерел та маючи під собою наукове підґрунтя. Доречно аби подана інформація базувалась на новітніх дослідженнях історичної та педагогічної науки. Також потрібно зважати на вік аудиторії слухачів, тому не рекомендується демонструвати учням фото та відеоматеріали, які б могли шокувати дитячу психіку. При цьому вчитель не повинен применшувати або перебільшувати цифру жертв серед населення. Тема має на меті вмотивувати учнів до активної громадянської позиції.

Інтегрувати в шкільний курс історії Гендерні дослідження можна перш за все ознайомивши учнів з різними стратегіями виживання жінки в умовах Голодомору, ґрунтуючись на свідченнях очевидців і проведених історичних дослідженнях. Розповідаючи про різні жіночі шляхи до збереження свого життя та життя членів родини. Вчитель може ознайомити слухачів чим жінки годували свої родини, за умовами коли радянська влада експропріювала все майно, включаючи будь-які запаси їжі.

Загалом, вивчення Голодомору на уроках історії розвиває в учнів відчуття національної самосвідомості, патріотично виховує та формує громадську свідомість.

В результаті проведеного дослідження усі поставлені завдання роботи були опрацьовані і досягнуті мети. На основі аналізу, системно-структурного підходу, ретроспективний та статистичного методу дослідження. Опрацьовані доступні електронні матеріали архівів та зібрані спогади очевидців, які є підґрунтям сформульованих тез.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович М. Жінки і діти як жертви геноцидних дій у Голодоморі проти української нації. – [Електронний ресурс] – режим доступу:http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16987/Antonovych_Zhinky_i_dity_yak_zhertvy_henotsydneykh_dii_u_Holodomori_proty_ukrainskoi_natsii.pdf?sequence=3&isAllowed=y
2. Беднарек Є. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття : Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – [Електронний ресурс] – режим доступу:<http://resource.history.org.ua/item/0013737>
3. Бем Н. Морально-політичний стан українського селянства в умовах Голодомору. – [Електронний ресурс] – режим доступу:<http://history.org.ua/JournALL/pro/10/14.pdf>
4. Бледнов С.Ф. Невгамовний біль. 1932-1933. – [Електронний ресурс] – режим доступу:<http://holodomor-era.history.org.ua/item/0007807>
5. Боровик В.Ф. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0000859>
6. Булгакова А.В. Спогади очевидців про економічне становище селянок України в умовах колективізації свільського господарства і Голодомору 1932-1933 рр. – [Електронний ресурс] – режим доступу:https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/10307/1/28_19_Bulgakova.pdf
7. Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти.https://shron1.chtyvo.org.ua/Bulhakova_Alona/Zhinotstvo_ukrainskoho_sela_chasiv_Holodomoru_19321933_rr_sotsialno-ekonomichni_ta_dukhovnyi_aspekt.pdf

8. Волошенко В.О., Білоконь Г.В. Жінки у лавах КНС: штрихи до соціального портрету. – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.rusnauka.com/7_NMIW_2011/Istoria/1_81074.doc.htm
9. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Hudz_V/Istoriografia_Holodomoru_19321933_rokiv_v_Ukraini/
10. Голодомори в Україні. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Veselova_Oleksandra/Holodomory_v_Ukraini.pdf
11. Доцяк Т. Кожні три секунди помирала людина: спогади свідка Голодомору 1932-1933рр. Факти. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://fakty.com.ua/ua/videos/kozhni-try-sekundy-pomyrala-lyudyna-spogady-svidka-golodomoru-1932-1933-rokiv/#>
12. Енциклопедії сучасної України. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://esu.com.ua/>
13. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII - першій половині XIX ст. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Zinchenko_Arsen/Z_istorii_selianskoho_rukhu_na_Pravoberezhnii_Ukraini_u_KhVIII_-_pershii_polovyni_KhIX_st/
14. Ільчишин С.О., Стешук В.М. Короткий словник понять і термінів історії країн Світу, Європи та України I половини XX століття. – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.uacenter.info/images/docs/%D0%86%D0%86_%D1%81%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B0_%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BF%

- D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C_%D1%96_%D1%82%D0%
%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96.pdf
15. Історія України. Всесвітня історія. 6 -11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти 2022. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>
16. Калакура С. Я. Антропологічний підхід у дослідженнях геноциду-Голодомору в Україні 1932-1933 рр. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3154>
17. Картографический архив. Карта Украинской ССР, 1932 г. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://q-map.ru/%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D1%81%D1%81%D1%80-1932-%D0%B3/>
18. Кісь О. Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0014097>
19. Кісь. О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомор. – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ukralm_2011_6_24
20. Кісь О. Жінки і Голодомор: супротив та стратегії виживання для порятунку життя. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://update.com.ua/istorii_tag/zhnki--golodomor-suprotiv-ta-strateg-vizhivannia-dlia-poriatunku-zhittia_n4238

21. Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ-початку ХХ століття: гендерні аспекти. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.disslib.org/zhinka-v-ukrayinskiy-seljanskiy-sim-yi-druhoiy-polovynu-xix-rochatku-khkh-stolittja.html>
22. Кобалія А. «Чому українська жінка є символом Голодомору?» - історикиня О. Кісь. Радіо Свобода. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://hromadske.radio/podcasts/rankova-hvylya/chomu-ukrayinska-zhinka-ye-symvolom-golodomoru>
23. Конквест Р. Жнива скорботи. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Conquest_Robert/Zhnyva_skorboty/
24. Коханова О. Жіноче питання в радянській Україні В 20–30-х рр. ХХ ст. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kokhanova_Olena/Zhinoche_pytannia_v_radianskii_Ukraini_v_2030-kh_rr_XX_st.pdf?
25. Кузовова Н.М. Актуальні проблеми історичної освіти: Матеріали Всеукраїнської науковопрактичної конференції. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97.pdf?id=c82dc983-f435-49fc-87b0-62e73d123d72
26. Кульчицький С. В. Великий голод в Україні. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/James_Mace/Velykyi_holod_v_Ukraini_1932-1933_rokiv_u_IV_tomakh_Tom_IV.pdf?

27. Кульчицький С.В. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0000016>
28. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/publikacija/radyanskiy-genocid-v-ukraini/>
29. Мак О. Каміння під косою. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/proza/2186-mak-o-kaminnya-pid-kosoyu/>
30. Маркова С.В. Вітальна травма жертв Голодомору-геноциду: історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://holodomorinstitute.org.ua/vitalna-travma-zhertv-golodomorugenoczydu-istoryko-psyhologichnyj-aspekt-netradycijnogo-harchuvannya-ukrayincziv/>
31. Маттінглі Д. Жінки в колгоспах – велика сила?: хто вони - українські призвідниці Голодомору? – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>
32. Маттінглі Д. Жінки в червоних хустинах. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/zhinki-v-chervonikh-khustinakh/>
33. Михайлюк О.І. Гендерні питання у 20-30-х рр ХХ ст. у Радянській Україні в матеріалах вітчизняних архівів. – [Електронний ресурс] – режим
34. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/zvedeniy_tom_nkr.pdf
35. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Херсонська область. – [Електронний ресурс] – режим доступу:

- https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/hersonska_obl.pdf
36. Непораховані з 1932-го. Онлайн-ресторан. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://uncounted.ua.ua/menu/>
37. Олійник Н. Емансипація по-радянськи: українські жінки в соціалістичній економіці. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1557>
38. Оліцький В.О. Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920 – 30-х рр.: форми, методи та наслідки. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/680>
39. Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та Голодомору: історіографічний аналіз. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2009/28/articles/6.pdf>
40. П'ятаченко С. В. Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Piatachenko_Serhii/Holodomor_na_Sumschyni_u_spohadakh_ochevydtziv_Knyha_2.pdf
41. Реєстр фотодокументів меморіального характеру про голодомор 1932–1933 рр. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0010278>
42. Романець Н.Р. «Куркульська операція»: 1937-1938 рр.: Лособливості проведення на Дніпропетровщині. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Romanets_Natalia/Kurkulska_operatsiia_1937_1938_rr_osoblyvosti_provedennia_na_Dnipropetrovschyni.pdf
43. Рубан В. Бийте у дзвони...: настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у документах ДПУ УСРР. – [Електронний ресурс] – режим

- доступу:[https://shron1.chtyvo.org.ua/Ruban_Volodymyr/Byite_u_dzvony_nastroi_ta_povedinka_selianstva_Podillia_naprykintsi_1920-kh_pochatku_1930-kh_rr.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Ruban_Volodymyr/Byite_u_dzvony_nastroi_ta_povedinka_selianstva_Podillia_naprykintsi_1920-kh_pochatku_1930-kh_rr.pdf)
44. Слободян Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. – [Електронний ресурс] – режим доступу:<https://holodomorinstitute.org.ua/moralno-psyhologichni-naslidky-golodomoru-1932-1933-rokiv-liliya-slobodyan-shemeta/>
45. Смолій В. А. Голод 1932– 1933 років в Україні. – [Електронний ресурс] – режим доступу: Причини та наслідки"<http://resource.history.org.ua/item/0001677>
46. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. – [Електронний ресурс] – режим доступу:<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85694/12-Smolynitska.pdf?sequence=1>
47. Смольницька М. До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х - на початку 1950-ї рр. – [Електронний ресурс] – режим доступу:http://history.org.ua/JournALL/xxx/xxx_2013_18/18.pdf
48. Смоляр Л.О. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні. – [Електронний ресурс] – режим доступу:https://uamoderna.com/images/biblioteka/Smoliar_books/Smoliar_Zhin_rukh.pdf
49. Стойчев М.І. Особливості колективізації у степових районах України (1929-1932 рр.). – [Електронний ресурс] – режим доступу:https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/12325/1/27_26_Stoichev.pdf
50. Тиліщак В. Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації. – [Електронний ресурс] – режим доступу:<https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

51. Український інститут національної пам'яті. Люди правди: Джеймс Мейс. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://old.uinpr.gov.ua/news/lyudi-pravdi-dzheims-meis>
52. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Збірник документів. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0008275>
53. Шліхта Н. Як працювати з радянським минулим на уроках історії. – [Електронний ресурс] – режим доступу: https://www.dvv-international.org.ua/fileadmin/files/eastern-neighbors/publications/Posibnyk_final.pdf
54. Шугальова І.М. Методичні особливості викладання тем із курсу за вибором «Голодомор 1932-1933 рр. – геноцид українського народу» – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/14507/%D0%A8%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%86.%D0%9C.-71-72.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
55. Ящук П. Портрет темряви. – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003348
56. HolodomorResearchandEducationConsortium (HREC). – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://holodomor.ca/>
57. J. Bednarek Wielki Głód na Ukrainie 1932-1933. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0006586>
58. L. Viola. Бабы Бунты and Peasant Women's Protest during Collectivization. – [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://files.libcom.org/files/Women's%20Riots%20against%20Collectivization%20.pdf>

- 59.M. Mead. Sex and Temperament in Three Primitive Societies. –
[Електроннийресурс] – режимдоступу:
<https://faculty.washington.edu/stevehar/Temperament.pdf>
- 60.Scott Joan W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. –
[Електроннийресурс] – режимдоступу:
<https://www.jstor.org/stable/1864376?seq=1>
- 61.Ukrainianradio. Голодомор був найпростішим способом упокорення
україців. – історик С. Старовойт. – [Електронний ресурс] – режим
доступу:

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток 1

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, _____ Смирна Анна Сергіївна _____, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичного поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

_____ 16.10.2022 _____
_____ (дата)

(підпис)

Анна Смирна _____
(ім'я, прізвище)

